

С.В.Щербина

Розміщення ремісничих цехів на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст.

Значне піднесення міст Лівобережної України у XVII–XVIII ст. зумовило інтенсивний розвиток ремесла та поглиблення його спеціалізації. На підставі даних Переписних книг 1666 р. В.Романовський зробив припущення, що ремісники й торговці становили у Батурині – 45%, Козельці – 29%, Ніжині – 37,5%, Нових Млинах – 40%, Острі – 65%, Стародубі – 60% населення [1]. До цього списку міст можна внести й Чернігів, у якому 1666 р. переписувачі зафіксували 314 міщанські двори, у тому числі 69 ремісничих [2]. У них мешкали 10 пиріжечників, 6 калачників, 9 кравців, 14 шевців, 4 чоботарі, 13 кушнірів, 15 різників, 2 золотарі, 5 бондарів, 2 котлярів, 2 ткачів, 1 столяр, 1 токар, 1 колесник, 3 шкірники, 1 кожум'яка, 1 коновал, 1 гончар. Водночас серед ремісників не згадано музик і ковалів, хоча їх існування підтверджено іншими документами.

Ремісничі об'єднання у Чернігові з'явилися у першій половині XVII ст. Поява та оформлення ремісничих цехів були безпосередньо пов'язані з наданням Чернігову магдебурзького права. М.Білозерський, досліджуючи дану проблематику, зазначив, що "цехи в Чернигове (и вообще в Юго-Западной Руси, подчиненной Польше) существуют со времени учреждения магистратов, вообще введения польско-немецкого правления, а в Чернигове вероятно с начала XVII века (1618 года), то есть с того времени, когда он был возвращен Россией Польше, а еще вернее, со времен учреждения в Чернигове магистрата (от 1623–1625)" [3]. У королівському привілеї 1623 р. зазначалося, що міський уряд відтепер мав право санкціонувати створення цехових організацій: "и всякие другие порядки бы, цехи, також всякие уряду городовому черниговскому постановлять и учреждать, и для подтврждения до нас посылають позволяем" [4]. Одним з перших 30 листопада 1627 р. у місті був створений перепечайський цех, члени якого за дозволом чернігівського вйта Яна Куновського могли обрати з-поміж себе цехмістра [5].

У 80-х роках XVIII ст. у Чернігові, за даними О.Шафонського, існувало 7 цехів: шевський, або "сапожный", який налічував 46 майстрів, 32 підмайстрів та 28 учнів; кравецький, що об'єднував кушнірів, шапошників, до якого входило 30 майстрів, 4 підмайстри та 20 учнів; перепечайський, або хлібників, – 56 майстрів; котлярський, "конвисарский, или оловяничный" – 8 майстрів, 13 підмайстрів та 20 учнів; м'ясицький – 16 майстрів, 8 підмайстрів та 5 учнів; гончарний – 9 майстрів та 3 підмайстри; ткацький – 6 майстрів, 4 підмайстри та 1 учень. Крім того, у місті були ремісники, які працювали самостійно: 2 слюсарі, 5 музикантів, 2 палітурники, 2 сріблильники, 2 іконописці, 1 бляхар. Усього у Чернігові налічувалося 185 ремісників [6].

У 1666 р. ремісниче населення Ніжина було зосереджене у 184 дворах. Найбільшу кількість становили чоботарі (47 дворів), скорняки та м'ясники (по 13 дворів), калачники (11 дворів), ткачі та гончарі (по 8 дворів). Чисельність ремісників інших спеціальностей була незначною, про що свідчить невелика кількість дворів (від 1 до 6 дворів кожної професії) [7].

За Рум'янцевським описом Лівобережної України 1765–1769 рр. у Ніжині працювало 480 ремісників 40 спеціальностей. Так, виробництвом харчів і напоїв займалися хлібники, калачники, бубликарі, м'ясники, крупники, крохмальними, броварники, винокури; одягу і взуття – кушніри, кравці, шевці, чоботарі, шапкарі; шкір і тканин – шаповали, римарі, вибійники, сідлярі, фарбувальники, лінники; металевих і дерев'яних виробів – ковалі, золотарі, срібники, слюсарі, бондарі, стельмахи, теслярі, конвісарі, сницарі. Окрім того, у місті працювали гончарі, цеглярі, склярі, іконописці, малярі, гребінники, музиканти, цирюльники, фельдшери, фурмани та візники [8].

Слід зазначити, що у Ніжині у 1766 р. на 480 ремісників припадало 207 робітників і служок, платня яких залежала від фаху, участі у роботі та від того, де вони харчувалися і як вдягалися. Наприклад, робітник К.Зленко наймався до стельмаха П.Пучки за 10 крб. (на власному забезпеченні) [9].

Ніжинські ремісники у 80-х роках XVIII ст. об'єднувалися у 8 цехів: чоботарський; кравецький, до якого входили кушнірі; різницький; ковальський, що об'єднував котельників і слюсарів; калачницький; ткацький; гончарський; музичський. Також у Ніжині працювали і позацехові ремісники, як-от каменярі, цирюльники, рибалки та інші спеціалісти. Загалом у місті нараховувалося 657 "мастеровых" [10].

У XVII–XVIII ст. продукція ніжинських цехів відзначалася високою якістю, художнім смаком. Ніжин був провідним осередком золотарства на Лівобережній Україні [11].

За даними перепису 1666 р., у Стародубі ремеслом займалося близько 38% населення [12]. Поширеними були наступні професії шевців і кравців (99 дворів), м'ясників та пірижечників (по 29 дворів), олійників (17 дворів), винокурів (16 дворів), солодовників (7 дворів), тютюнників (6 дворів), пивоварів, сальників, ситників, круп'яників, хлібників – по 2 двори [13].

У 1781 р. у Стародубі налічувалося 10 цехів: калачницький, який об'єднував 85 ремісників; різницький, до якого входило 19 чоловік; олійницький – 22 ремісники; кравецький з кушнірським – 36 ремісників; шевський – 91 ремісник; ткацький – 13 ремісників; шаповальський – 31 ремісник; ковальський із котлярським – 16 ремісників; музичський – 7 ремісників; гончарський – 24 ремісника. Загалом вони об'єднували 344 майстри [14]. З цехів, мало поширених в інших містах, слід назвати олійницький.

Значним ремісничим центром були Прилуки, в яких у 1666 р. ремісники мешкали у 120 дворах. Найбільш поширеними в місті були такі спеціальності: чоботарство (37 дворів), кравецтво (49 дворів), ковальство (17 дворів). Загалом ремісниче населення на той час становило 36% від загальної чисельності мешканців (найвищий показник у порівнянні з іншими містами Лівобережної України) [15]. Наприкінці XVIII ст. у місті існувало 6 цехів – шевський, ткацький, ковальський, різницький та калачницький, котрі об'єднували 70 майстрів [16].

Батурин у середині XVII ст. був великим торговельним і ремісничим центром Лівобережної України. Так, за даними перепису 1666 р., у місті було 58 дворів ремісників. Характерною рисою було поєднання занять ремеслом із сільськогосподарською діяльністю. Найбільш поширеними були чоботарство (19 дворів) та ковальство (10 дворів) [17]. У XVIII ст. у місті існували шевський (38 дворів), кравецький (28 дворів), калачницький (11 дворів), ткацький (12 дворів), різницький (9 дворів) цехи. Крім того, до позацехових ремісників належали ковалі (15 дворів), музики (6 дворів), гончарі (5 дворів), теслі (5 дворів) [18].

За переписом 1666 р., у Борзні мешкали 63 ремісники, серед яких були різники, перепечаї, чоботарі, ковалі, колесники, дьогтярі та інші спеціалісти [19]. У місті здавна існували 5 цехів: ткацький, кравецький, шевський, ковальський, м'ясницький. Вони об'єднували 143 майстри: м'ясників – 15, ткачів – 24, кравців – 30, чоботарів – 54 та ковалів – 20 чоловік [20].

У Мені 1666 р. 23% населення склали ремісники й торговці. Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями були ковальство, кравецтво, чоботарство, гончарство та ін. [21]. У XVIII ст. менські цехи

об'єднували 130 чоловік [22], зокрема, шевський – 30, кравецький – 40, ковальський – 10, шаповальський – 10, ткацький – 30, різницький – 10 ремісників. Поза цехами працювали 37 майстрів [23].

У Переписній книзі Любеча 1666 р. згадуються три ремісничі двори, які сплачували "денежных податей двадцать шесть алтин, четыре деньги" [24]. Надалі кількість ремісників зростала. Так, у середині XVIII ст. у місті працювали 39 гончарів, 23 чоботарі, 22 ткачі, 15 кравців [25].

Документи Остерської ратуші згадують про кравецький цех, цех-містрами якого у 1660-х рр. були А.Коровицький і С.Дякун [26]. За переписом 1666 р. у місті було 138 ремісників [27]. У другій половині XVIII ст. в Острі нараховувалося 180 дворів, мешканці яких займалися виключно ремеслом [28]. Найбільш поширеними були такі ремісничі спеціальності: кравці, чоботарі, бондарі, ковалі, гончарі, столярі, котлярі та склярі, "так, что жители от других мест таковых ремесленников не заимствуют" [29].

У 1666 р. у Сосниці у 75 дворах мешкали ремісники, які сплачували податок у розмірі полтини з двору [30]. У місті натоді діяли кравецький, шевський, ковальський, ткацький, шаповальський, різницький і гончарний цехи [31].

1663 р. ніжинський полковник В.Золотаренко дозволив організувати у Березні калачницький цех, а у 1670 р. чернігівський полковник І.Лисенко затвердив статут ткацького цеху [32]. У 80-х рр. XVIII ст. місцеві ремісники об'єднувались у 8 цехів – кравецький, кушнірський, шевський, різницький, ковальський, ткацький, калачницький і цех кравецький молодецький. За даними О.Шафонського, у Березні були представлені такі ремісничі спеціальності: годинникар, срібляр, столярі, малярі, гончарі, римарі, шапошники, кушніри, котлярі, олійники, цирульники, бондарі, коновали, колісники, музиканти, хлібники та інші фахівці [33].

У Городні наприкінці XVIII ст. було лише 2 цехи – чоботарський і м'ясницький, "котрые по недостатку своему ни цехового дома, ни цеховых знамен не имеют". Серед партачів були малярі, столярі, кравці, хлібники, цирульники, колісники, кожум'яки, ковалі, бондарі, гончарі, ткачі та інші спеціалісти [34].

У Ромнах наприкінці XVIII ст. існували 6 цехів, а саме ковальський, м'ясницький, калачницький, кравецький, чоботарський, ткацький, до яких входило близько 100 чоловік. У 80-х рр. XVIII ст. у місті працювали поза-цехові майстри таких спеціальностей: "4 малярі, 2 цирульники, 3 теліжника, 4 плотники, 5 столярів, 6 обручників, 7 оконників, 8 шаповалів" [35].

Цехові об'єднання у Глухові виникають у другій половині XVII ст. Так, візницький цех був заснований у 1664 р., калачницький – у 1666 р. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Глухові існували кравецький, шевський, ковальський, різницький і перепечайський цехи, які об'єднували 151 ремісника [36]. Майстри, котрі входили до цехів, "имеют лучшее продовольствие от своих работ, производимых ими из покупаемых тут же надобных материалов и вещей" [37].

Достатньо високим рівнем розвитку ремісничого виробництва у другій половині XVIII ст. вирізнявся Новгород-Сіверський. Тут нараховувалося понад 400 ремісників різних спеціальностей, серед яких були 4 котлярі, 1 слюсар, 74 кравці, 195 шевців, 78 шаповалів, 15 ковалів, 15 ткачів, 15 м'ясників, 15 гончарів [38].

У містечку Погар у 80-х рр. XVIII ст. на 608 дворів припадало 60 шевців, 21 чинбар, 55 кравців, 10 котлярів, 6 слюсарів, 12 ковалів, 19 ткачів та 6 шаповалів [39].

В Ічні у XVIII ст. серед ремісників переважали шевці, ткачі, кравці, ковалі та столярі [40]. У 1780 р. ремісниче населення міста складало 78 дворів. Значне місце серед ремісників займали гончарі та майстри, що виготовляли кахлі. Про широкий розвиток іконописного ремесла свідчить той факт, що Ічня була центром учнівства, де можна було здобути відповідний вишкіл [41].

Наприкінці XVIII ст. у Бобровиці значна кількість населення займалася ремеслом. Найбільш поширеними спеціальностями були гончарство, кравецтво, теслярство, чоботарство та обробка шкір [42].

Про існування у Козельці у середині XVII ст. цехового об'єднання свідчить універсал І.Мазепи, який надав пільги кравецькому і різницькому цехам. Згідно з переписом, у 1766 р. у Козельці ремеслом займалися 349 чоловік [43]. Наприкінці XVIII ст. у місті широкого розповсюдження набули такі ремісничі професії: кравці – 58 майстрів, чоботарі – 81, ткачі – 42, котлярі – 2, столярі – 2, теслярі – 11, ковалі – 26, м'ясники – 8 та інші "мелочныя художества" [44]. Високого рівня в місті досягло ткацтво, "коим и превосходятся других ремесленников, ибо серпанки и скатерти самыя лучшыя здесь делаются" [45].

Наприкінці XVIII ст. у Конотопі працювали 300 кравців, 363 чоботарі, 30 ковалів, 2 котельники, 143 ткачі, 23 гончарі, 7 іконописців та 17 майстрів, пов'язаних з обробкою вовни [46].

Про високий рівень розвитку ремесла у 70–80-х рр. XVIII ст. у Коропі свідчить наявність 25 кравців, 10 шапкарів, 20 овчинників, 30 м'ясників, 40 ткачів, 6 римарів, 20 теслів, 15 гончарів, 16 ковалів, 22 колісників, 55 чо-

ботарів [47]. Місто особливо славалося майстрами з обробки шкір та гончарями.

У XVII–XVIII ст. ремесло розвивалося не лише у великих містах Лівобережної України, а й у невеличких селах. Насамперед це було пов'язано з природними ресурсами та місцевими традиціями. Так, у селі Синявка, крім чоботарського цеху, працювали позацехові ремісники – 10 кравців, 2 ковалі, 7 ткачів. Усі вони займалися ремеслом у вільний від землеробства час [48].

У багатьох містах і містечках ремісники паралельно займалися сільським господарством. Так, у Мглині, де досить високого розвитку набули ткацьке, шевське, кравецьке й ковальське ремесла, місцеві мешканці займалися вирощуванням льону й конопель, які використовували для вироблення олії та прядива [49]. Мешканці Седнева, за О.Шафонським, "хліборобством і скотарством мало вправляються, а більше займаються обробкою шевських шкір" [50].

Отже, у другій половині XVII–XVIII ст. містам і містечкам Чернігово-Сіверщини був притаманний достатньо високий рівень розвитку ремесла, про що свідчить значна кількість ремісничих спеціальностей і поширення цехового устрою.

Література

1. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 97.
2. Переписна книга Чернігова 1666 р. / Підготовка до друку, передмова та примітки О.Коваленка, С.Мельника і В.Сапона // Сіверянський літопис. – 1997. – №3. – С. 167–181.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 204, спр. 38, арк. 17.
4. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 513.
5. ІР НБУВ, ф. II, спр. 22907, арк. 4.
6. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – С. 293–303.
7. История городов и сел УССР: Чернігівська область. – К., 1983. – С. 445.
8. Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 53–54.
9. Там само. – С. 59.

10. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 476–483.
11. Потапчук Н. Малий бізнес епохи Гетьманщини // 100 тисяч. – К., 2004. – Вип. 50. – С. 6–7.
12. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С. 124–125.
13. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України... – С. 101.
14. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. 38.
15. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 569.
16. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 517–519.
17. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 164.
18. Ситий І. Батурин доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С. 40–41.
19. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 218.
20. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2. – С. 143.
21. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 417.
22. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2000. – №6. – С. 68.
23. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 320.
24. Переписна книга Любеча та його округи / Підготовка до друку О.Б.Коваленка, В.М.Сапона // Сіверянський літопис. – 1997. – №2. – С. 191.
25. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 590.
26. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. – К., 1998. – С. 31.
27. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 334.
28. Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, – 1985. – С. 64.
29. Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр. // Описи Київського намісництва 70–80-х років XVII ст. – К., 1989. – С. 53.
30. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 632.
31. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини... – С. 31.
32. Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України... – С. 57.
33. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 383–386.
34. Там само. – С. 344–345.
35. Там само. – С. 573–575.

36. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С. 46.
37. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 440.
38. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва... – С. 68.
39. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 107.
40. Містечко Ічня // Сіверянський літопис. – 1997. – №6. – С. 35–36.
41. История городов и сел УССР: Чернігівська область... – С. 288.
42. Там само. – С. 185.
43. Там само. – С. 323.
44. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України к. XVII–XVIII ст. – К., 1997. – С. 38.
45. Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.... – С. 57.
46. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років... – С. 102.
47. Там само. – С. 103.
48. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)... – С. 334.
49. Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини... – С. 30.
50. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 318.

В.М.Пилипенко

Українська шляхта про оборону південно-східного кордону на початку XVII ст. (до Хотинської війни)

Діяльність воєводських сеймиків як складової частини системи польського парламентаризму вже давно привернула увагу дослідників. Щоправда, в більшості це польські історики. Так, побачили світ студії Богуслава Дубаша, Анни Сухені-Грабовської, Софії Травіцької, Марти Хатальської, Магдалени Уйми, Анни Філіпчак-Коцур, Єжи Тернеса та інших [1], присвячені історії сеймиків окремих земель, їх структурі, основним напрямках роботи. З-поміж українських дослідників можна виділити останні роботи Олексія Вінниченка та Петра Кулаковського [2].

Широкі хронологічні рамки перерахованих досліджень дають можливість історикам вийти за межі проблем сейму чи сеймику якогось одного конкретно взятого року і поглянути на генеральні зацікавлення шляхти певного регіону протягом тривалого проміжку часу, з'ясувати, що цікавило шляхетський загальний конкретний воєводства та чим відрізнялися її погляди